

Qabul qilindi: 03.02.2025

Chop etildi: 31.03.2025

UDK: 81-2

XORAZM VILOYATIDAGI O'G'UZ SHEVALARI GASTRONOMIK LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOT MANBALARI

Bobojanova Shoiri Yo'ldoshevna, Urganch davlat universiteti "O'zbek tilshunosligi" kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

SOURCES OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE GASTRONOMIC LEXICON OF THE OGHUZ DIALECTS OF THE KHOREZM REGION

Bobojanova Shoiri Yuldoshevna, independent researcher at the Department of "Uzbek Linguistics" of Urgench State University

ИСТОКИ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ ОГУЗСКИХ ГОВОРОВ ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

Шоира Юлдошевна Бободжанова, независимый исследователь кафедры узбекского языкознания Ургенчского государственного университета

<https://orcid.org/0009-0000-7630-1887>

e-mail:

bobojanovashoiri83@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm viloyatidagi o'g'uz shevalari gastronomik leksikasining tarixiy manbalari, o'ziga xosliklari, til xususiyatlari va madaniy kontekstlari haqida tushunchalar va gastronomik leksikaga turli misollar berilgan.

Kalit so'zlar: Gastronom, gastronomik leksika, glyutonim, semiotik, leksik, semantik, tarixiy-etimologik, lahja, leksema.

Abstract: This article provides insights into the historical sources, peculiarities, linguistic features and cultural contexts of the gastronomic lexicon of the Oghuz dialects of the Khorezm region, as well as various examples of the gastronomic lexicon.

Key words: gastronome, gastronomic lexicon, gluttony, semiotic, lexical, semantic, historical-etymological, dialect, lexeme.

Аннотация: В данной статье даются сведения об исторических истоках, особенностях, языковых особенностях и культурных контекстах гастрономической лексики огузских диалектов Хорезмской области, а также различные примеры гастрономической лексики.

Ключевые слова: гастроним, гастрономическая лексика, глутоним, семиотический, лексический, семантический, историко-этимологический, диалект, лексема.

KIRISH. Xorazm viloyatidagi o'g'uz shevalarining boy gastronomik leksikasi o'zining uzoq tarixiy ildizlariga ega bo'ib, har bir xalqning o'ziga xos oziq-ovqat nomlari bor. Misol uchun, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholining turish-turmushida o'ziga xoslik bo'lsa, chorvachilik bilan shug'ullanuvchi xalqning ham o'ziga xos oziq-ovqat nomlari mavjud. Bu holat hozirga qadar saqlanib kelmoqda. Qolaversa, hozirgi davrga qadar ham har bir sheva vakillarining taomnomasi mavjud. Dunyo tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri tilning muayyan qatlamlarida uchraydigan gastro-

mik leksikaning lisoniy, ijtimoiy, madaniy, antropologik, semiotik xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

Xorazm xalqi, uning boy madaniy merosi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Xususan, Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da diniy marosimlar, afsonaviy qahramonlar va geografik ma'lumotlar bilan bir qatorda gastronomik leksika haqida ham ma'lumotlar keltrib o'tilgan. "Avesto"da keltirilgan gastronomik so'zlar asosan diniy marosimlar va qahramonlik afsonalari bilan bog'liq. Masalan, Yasna qismida diniy marosimlar uchun tayyorlanadigan taomlar va ichimliklar haqida ma'lumotlar mavjud: Zavr – "Avesto"da "zavsra",

pahlaviy va forsiyda – “*zavhar*”, “*zavr*” kabi. Sut, havm kabi ichimlik yoxud suyuqliklar bilan o‘tkaziladigan nazr-niyoz, ziyofatlar marosimi[1,-B.318]. Sanalgan taom ushbu marosimda qattiq taomlar bilan bir qatarga qo‘yilgan, ya’ni asosan suyuq taomlar bilan o‘tkaziladigan zavr tadbirida suyuq bo‘lmagan taomlar ham ishtirok etgan. Avestoshunos Bahor yozadi: “*Drvana*” – supra va non bo‘lib zardushtiylarning diniy marosimlaridagi vositalardan biri sanalgan[1,-B.320]. Xoh kichik, xoh katta bo‘lsin bug‘doy unidan tayyorlangan bu non – drvana jahon ustuvorligining ramzi hisoblangan. *Miyazda* – pahlaviy tilida “*mizd*”. Non, go‘sh t va meva kabi zardushtiylar marosimida ishlatiladigan qattiq taomlar nomi kabi.

O‘rni kelganda qadimgi manbalarga, xususan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi gastronomik so‘zlarni qayd qilib o‘tish lozim: *bishig‘ ash* – pishgan osh; bu so‘z har bir pishgan narsaga qo‘llaniladi[2,-B.353]. Bundan tashqari asarda oziq-ovqat nomlari ham qo‘llanilgan; *azuqluq* – oziqlik, ovqatlik, taom ma’nosida ishlatilgan so‘zlar uchraydi[2,-B.166]; *Ajran* (ayron) – chanqoqni bosuvchi ichimlik ma’nosida ishlatilgan so‘zlar uchraydi[2,-B.142]. Shuningdek, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarining فصل مائية **fasli mehmoniy**- mehmondorchilik fasli qismida gastronomik leksikaga alohida to‘xtalib o‘tgan; asarda aholi orasida sevib iste’mol qilinadigan taom – sho‘rvaning turli xil nomda atalishi, misol uchun مرقة *maraqa*, *maraq*[3,-B.335], *shurboj*[3,-B.336] kabi taom nomlari uchraydi. Agar Alisher Navoiy asarlariga e’tiborimizni qaratadigan bo‘lsak, uning asarlarida ham gastronomik leksikaga oid bir qancha leksemalarni uchratishimiz mumkin. Adibning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday so‘zlar uchraydiki, bu so‘zlar Xorazm viloyatidagi o‘g‘uz shevalariga yaqinligi bilan ajralib turadi: *bulomog‘* بولاموغ bulamiq ovqat nomi: *Sortlor bulomog‘ni turkcha ayturlar*[4,-B.135] kabi.

O‘zbek tili pazandachilik leksikasini tadqiq qilgan N.Ikromova, asosan, Toshkent shahri shevasidagi taom nomlarini o‘z tadqiqotiga kiritib o‘tgan. N.Ikromova ishida o‘zbek pazandachilik leksikasini tarixiy-etimologik va leksik-semantik, grammatik jihatdan tadqiq qilgan. K.Mahmudov “O‘zbek pazandachiligi”, B.Do‘stjanovlar “Xorazm taomlari” haqida o‘zlarining tadqiqot ishlarida bir qancha fikrlarni bildirganlar.

Tilshunoslikda Xorazm o‘g‘uz shevalaridagi gastronomik leksika maxsus tadqiqot obyekti bo‘lgan emas. Chunki F.Abdullayev, A.Ishayev, O.Madrahimov, E.O‘razov kabi olimlar tomonidan tuzilgan Xorazm shevalariga oid lug‘atlardan o‘rin olgan mazkur tizimga oid ayrim so‘zlarning qo‘llanish doirasi ancha toraygan. Xususan, O.Madrahimovning “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi leksikasi” [5,-B.189] kitobining lug‘at qismida oziq-ovqat nomlarini ifodalovchi 35 ta so‘z berilgan. Bu so‘zlar tadqiq qilinayotgan mavzuni yoritishda ahamiyatlidir. Galdagi vazifalardan biri ushbu lug‘atdagi materiallarni boyitish, xususan, oziq-ovqat nomlarining sheva vakillari nutqidagi uslubiy vazifalarini belgilashdan iborat deb hisoblaymiz. Jumladan, asarda *sūzmā* so‘ziga adabiy tilda qatiqdan suzib olingan narsa, suzma qurt ham bo‘ladi. Ammo shevada palovning bir turi – katta to‘ylarda pishiriladigan taom nomi sifatida ham qaraladi. Adabiy tildagi suzmaning ma’nosi shevada *chäki:dä* so‘zi bilan ifodalanadi[5,-B.57]. Bu hududda yashagan xalqlarning oziq-ovqat madaniyati va so‘z boyligi uzoq tarix davomida shakllanib borgan va rivojlangan. Quyida Xorazm o‘g‘uz shevalaridagi gastronomik leksikaning tarixiy taraqqiyot manbalari haqida asosiy nuqtalarni keltirib o‘tamiz:

1. Etnik va tarixiy asoslar. Xorazm hududi qadimdan turli etnik guruhlar, jumladan, o‘g‘uz qabilalari yashagan hudud bo‘lgan. O‘g‘uzlarning hayoti va madaniyati ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush tarziga asoslangan bo‘lib, bu ularning gastronomik leksikasida o‘z ifodasini topgan, go‘sh mahsulotlari: o‘g‘uzlar ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug‘ullanganligi sababli qo‘y go‘sh t, qazi-qarta kabi mahsulotlar bilan bog‘liq taomlar keng tarqalgan: *kāvap* – go‘sh tni yog‘da qovurib tayyorlanadigan taom; *ijjān* – go‘sh t bilan piyozni aralashtirib, mayda qilib chopib tayyorlanadigan taom.

2. Geografik joylashuv va tabiiy resurslar. Xorazm hududida daryo (Amudaryo) va sug‘orma dehqonchilikning rivojlanganligi tufayli sabzabot va don mahsulotlariga asoslangan oshxona madaniyati rivoj topgan: guruch bilan tayyorlanadigan *palav*, *shō:lā*, *sütbirinch* kabi taomlarning paydo bo‘lishi sug‘orma dehqonchilik bilan bog‘liq bo‘lib qolgan. Oziq-ovqat nomlaridan eng ko‘p ishlatiladigani bu osh leksemasidir. Bu leksema ham dastlab “*ovqat*”, “*yemak*” ma’nosini bildirgan, keyinchalik esa ayrim

shevalarda ma'no torayishiga uchrab, palov ma'nosidagina ishlatiladigan bo'lib qolgan.

3. Mahalliy taomlar va ularning nomlanishi. Xorazm aholisi o'ziga xos taomlari bilan mashhur bo'lib, ularning nomlanishi ko'pincha bu taomlarning tarkibi yoki tayyorlash usuliga asoslanadi: *shüvit a:shi* – ko'katlardan xamir qilib tayyorlanadigan taom. Bu taomdan tashqari ko'katlardan tayyorlanadigan *ismalaq bā:rāk* – sabzavotlardan tayyorlanadigan taom. Bu taomning turlari juda ko'p: *gök bā:rāk*, *yimirtavārāk*, *qötir bā:rāk*, *ildirmā* kabi turlari ham bor; *dög'rama* – go'sht va boshqa mahsulotlar mayda to'g'ralib tayyorlanadigan taom;

4. Ijtimoiy va madaniy ta'sirlar: O'g'uz shevalarining gastronomik leksikasi tarixda turli madaniyatlar bilan aloqalar natijasida boyigan. Xalqlarning gastronomik diskursining shakllanishiga din ham o'z o'rnida yetarlicha ta'sir ko'rsatgan, chunki din u yoki bu oziq-ovqat mahsulotlariga cheklovlar qo'ygan, yoki aksincha ba'zi mahsulotlar iste'moliga da'vat qilgan. Bu esa o'z navbatida millatning gastronomik leksikasining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Misol tariqasida, musulmonlarning cho'chqa go'shtini iste'mol qilmasligi, yoki buddistlarning mol go'shtini yemasliklari, rus xalqining Maslenitsa bayramida esa quymoqni (блины) yeyishga da'vat qilinishi kabi odatlarni shakllantirgan[6,-B.5-20].

Fors va arab tillari ta'siri. Xorazm o'g'uz shevalaridagi gastronomik leksikaga fors va arab tillarining ta'siri sezilarli darajada bo'lgan. Bu so'zlar asosan diniy, madaniy va kundalik hayot bilan bog'liq holda rivojlanib borgan. Asosan, tarixiy savdo va madaniy aloqalar natijasida fors va arab tillaridan kirib kelgan so'zlar: taom nomlari: *kāvap*, *palav*, *māstava*, go'sht, baliq, non, choy, sabzavot, shirinlik va boshqalar; oshxona anjomlari: *qazan*, *tavox*, *pichaq*, *qashiq*, *ashxana* va boshqalar; oziq-ovqat mahsulotlari: *burunch*, *bug'doy*, *zira*, *zaytun* v.b.

Boshqa turkiy tillar ta'siri: Xorazm o'g'uz shevalarining gastronomik leksikasi boshqa turkiy tillar, jumladan, o'zbek, qozoq, turkman va boshqa tillarning ta'siri ostida shakllangan murakkab til qatlamlarini oz ichiga oladi. Xorazm o'g'uz shevalarida qoraqalpoq va qozoq tillaridan kirgan chorvachilik mahsulotlariga oid so'zlar keng tarqalgan. Masalan: *qimiz* – sutli ichimlik, qipchoq tillaridan kirgan, *shubat* – tuya sutidan tayyorlangan ichimlik kabi.

5. Adabiyot va yozma manbalar. Qadimgi yozma manbalar, masalan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida o'g'uz shevasiga oid ba'zi gastronomik leksemalar uchraydi. Bu leksemalar o'sha davrdagi turkiy xalqlarning oziq-ovqat madaniyati haqida ma'lumot berib o'tadi. Masalan: *qurt* – quruq suzma, *yog'liq* – yog'li taom yoki mahsulot, *bo'zqoq* – o'g'uz shevalaridagi bo'z rangli qatiq yoki bo'tqa, *sug'ut* – suzma, *mün* – sho'rva kabi oziq-ovqat nomlari uchraydi.

6. Xalq og'zaki ijodi. Xalq og'zaki ijodida gastronomik leksika juda boy va rang-barangdir. Xalq qo'shiqlari, maqollari va ertaklarida taomlarga oid so'zlarning ishlatilishi ham gastronomik leksikaning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Masalan: xalq qo'shiqlaridan namuna keltirib o'tamiz:

Boqqig'a baqilg'ang'ina,
Qassobda söyilg'ang'ina,
Chopqida chopilg'ang'ina,
Ijjän yeyäsim gäldi.

XULOSA. Xorazm o'g'uz shevalaridagi gastronomik leksika uzoq tarix davomida mahalliy-tabiiy sharoit, o'g'uz qabilalarining turmush tarzi, boshqa xalqlar bilan aloqalar va milliy madaniyatning boyligi asosida shakllanib borgan. Bu leksika bugungi kunda ham o'zining boy va o'ziga xos qiyofasini saqlab, shakllanib kelmoqda. Turli xalqlarning gastronomik leksikasi o'ziga xosliklari asrlar davomida shakllangan bo'lib, ularga ta'sir qiluvchi omillar (iqlim, din, turg'unlashgan an'analar, qoidalar va iqtisodiy omillar) bu xususiyatlarga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmagan. Insonning oziq-ovqatiga bir nigoh tashlashning o'ziyoq u nimani tanovul qilishi, qaysi dinga taalluqliligi, qanday hayot tarzi olib borishi haqida aniq tasavvurlar hosil qilishga imkoniyat beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. А.Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарк, 2001.
2. М.Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: 1960.
3. М.Замахшарий Муқаддимат ул-адаб. – Тошкент: Наврӯз нашриёти, 2018.
4. Шамсиев П. Иброхимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: 1972.
5. Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Луғат. –Тошкент: Фан, 1973.
6. Карасик В.И. О типах дискурса//Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб.науч.ст. - Волгоград, 2000.